

и односа у прошлости града, ни шире заједнице у којој живе, нити им је показано превише позитивних примера људи чија би достигнућа требало следити да би се обезбедио умнији и трезвенији живот. Васпитна улога коју би традиција требало да има на људе и њихове поступке, није обезбеђена ни услед недостатка јасно одређене државне, националне и културне оријентације друштва савремене Србије у последњој деценији, а у овом случају локалне заједнице, како би се одређени садржаји прошлости на тај начин приказали, славили и на основу њих стварале одговорне претпоставке за будућност.

Summary

Miloš Timotijević

Street Names in Čačak 1893–1992 A Century of Collective Identity-Building

The paper deals with street names in Čačak from 1893 to 1992, as an attempt to influence the consciousness of the town's population and future generations, by keeping alive the memory of certain personalities, events, movements, geographical areas, territories, historical periods. This specific form of traditions, an attempt to create collective identity of a local community, depended on different political and ideological orientations of authorities in the city and broader social community. During the rule of the Obrenović dynasty, the policy of creating the feeling of the unity of people and dynasty was clearly defined through street names. The coup in 1903 did not cause the establishment of a new dynasty tradition of the ruling house of Karadorđević – street names remained unchanged. The Austro-Hungarian occupation (1915–1918) imposed foreign traditions reflected in new names of traffic routes. This was one of the ways of showing winner's triumph over the conquered people. After the liberation, former names were restored. In Čačak at least, the Karadorđević dynasty, like before World War One, did not create an impression of a bondage between citizens and people through street names. When communists came into power, they imposed party and ideological tradition that did away with the civil period in the history of Serbian society. National heroes and prominent partisan warriors from Čačak and vicinity became immortalized in street names. The personality cult of Josip Broz was introduced in street names rather late – not until 1974. The location of the streets which were given his name, almost the entire downtown area of the city, was intended to somehow make up for this tardiness. Introduction of multiparty parliamentary system in the political life of Serbia and breakup of SFRY imposed the need for partial eradication of tradition from the communists period and re-introduction of civil-society traditions. The search for the city's identity through street names brought about the attempts to relate to the Middle Ages, as well as the use of widely-accepted informal names of the streets, without any cultural, historical or ideological message, as a way of avoiding and bypassing currently undesirable traditions.

ТЕОРИЈА THEORY

Тодор Куљић

Превладавање прошлости – идејна страна

Апстракт: Овај прилог је нацрт појмовног оквира за испитивање идејне стране превладавања прошлости, тј. планске прераде историје крајем 20. века у Европи. Сажеито је скренути пажњу на оштри друштвеноинтегративну улогу историје, главне облике инструментализовања историјске свессти, однос историјске свессти и личног и групног идентитета, улогу савременог ревизионизма и нормативизма и на појмовну страну превладавања прошлости. Истакнуто је неопходност уредног испитивања поменутих процеса у различитим државама, јер будући да је европска прошлост недељива и међузависна, то су и различити обрасци њеног инструментализовања тесно повезани.

Кључне речи: превладавање прошлости, прерада историје, култура сећања, историја прошлости

Када је у априлу 1986. историчар из Ерлангена М. Штирмер упозорио сународнике да у „земљи без историје будућности осваја онај ко испуњава сећања, ствара појмове и тумачи прошлост”,¹ та опаска је остала забележена као мото бурног *Historikerstreit* који је у СР Немачкој плануо неколико месеци касније. Код дубоке прераде историје широм Европе у последњем десетлећу 20. века драматично се потврдила прегнантност поменутог исказа. Брутално је обелодањена околност да се онај ко контролише прошлост, у ствари, стара о будућности и да је свака организована прерада историје покушај правдања нечег савременог. Неретко се уместо разраде решења за савремене проблеме одговор тражи у прошлости (идеализација или демонизација ранијих стања и ликова). На крупним друштвеним прекретницама прерада прошлости извор је легитимности нових друштвених снага. У овом поглављу требало би скренути пажњу на општу друштвену условљеност прераде историје (нове кризе, угрожености, измењени међународни

¹ Michael Sturmer, „Geschichte in geschichtslosem Land”, у: „Historikerstreit” – Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, München 1987, 36.

односи), њену идејну основу (нове генерацијске вредности, смена епохалне свести и општи заокрет удесно) и колебљиву сазнајну вредност. Пошто се код измена историјске слике не могу потпуно раздвојити научни, политички и индивидуалнопсихолошки мотиви и токови треба их укратко приказати у њиховом замршеном међудејству. Упоредни приказ тока прераде прошлости у неколико европских земаља требало би да покаже значај локалних традиција и конкретних противречности код прераде историје крајем 20. века.

1) Друштвеноинтегративна улога историје

Слика историје није привилегована област историчара, већ саставни део самопоимања група и нације којим осигуравају идентитет. Историја, слика историје и национални идентитет прожимају се. Визија прошлости је у језгру друштвеноинтегративног знања које осмишљава различите интересе, ствара колективни идентитет, штити од спољног света, посредује осећај солидарности међу припадницима друштва, помаже да се сложена околина структурише и учини прегледном посредством мање или више искључивих стереотипа о себи и странцима и слике о јавном пријатељу и непријатељу. Укратко, социјалне организације и идеологије мање или више институционализованим сећањем задовољавају уже или шире материјалне, осећајне и сазнајне потребе. Сlike историје неопходне су код сналажења у сложеној непрегледности. Начин на који се задовољавају те потребе историјски је променљив и различито идеологизован. Занимања за историју нису само критичко-просветитељске природе, већ се она схвата као окосница личног и групног идентитета, идејно средство сагласности и јединства нације или чак као средство налажења смисла. Разумљиво је да слике историје имају снажнију друштвеноинтегративну улогу онолико колико историјско искуство успешније сажимају и згушњавају и прилагођавају ширим слојевима. Сlike историје су еластичне јер увек изнова усклађују прошлост са актуелним друштвеним и политичким потребама, онолико колико су у сваку визију будућности уграђене наде и жеље и колико се оне повезују с тумачењем прошлости да би се истакла њихова трајност („историја нам даје за право“) снажнија је осећајна компонента код прераде прошлости. Најчешће се историјска слика мења насилно (декретима након освајања власти), а дубина заокрета не може се наслутити.² Отуда стално прожимање нада, искустава и прилагођавања у коме се узајамно коригују различити интереси преко облика историјске

² Mario Erdheim, „Schwierigkeiten mit der Geschichte – Zur Debatte um die Schatten des Zweiten Weltkriegs“, у: *Neue Züricher Zeitung*, 17.12.1999.

свести која им одговара. Визија националне историје вишеструко је посредована сменом различитих монопола на њено тумачење. У кризним ситуацијама конкурентске идеологије и обрасци тумачења могу прерадом историје да искористе заједничко искуство у превладавању кризних ситуација. Колективна сагласност припадника нације не може се увек успешно одозго декретирати, најбоље је ако продире одоздо. „Јединство у мишљењу и осећању „ризишно је, па треба одустати од потраге за јединственим и вечно важећим одговором на питање о националном идентитету. Велика је разлика између националног идентитета који се изводи из слављене прошлости и онога који почива на критичкој историји. То је разлика између недиференцираног и апологетског, с једне, и вишеслојног, отвореног и самокритичног односа, с друге стране. Слављење је окренуто прошлости, а самокритичност будућности. У првом случају реч је о слепом у другом о критичком патриотизму. Први облик идентитета у окретању сенкама националне прошлости види издају, за други је то нужно критичко преиспитивање које чува потоње генерације од траума сећања. Поменути гледишта битно одређују политичку културу једног друштва, његово самопоимање и визију непријатеља, способност и спремност на рационалну расправу лишена „патриотских“ табу-тема. Држава не може прописивати слику историје, већ само стварати институционалне оквире у којима би могла бити вођена отворена расправа око прошлости. У политику неговања историјске културе убрајају се сви институционални и симболичко протоколарни облици неговања колективних успомена, од споменика до националних празника. Тиме се бави историјска политика (*Geschichtspolitik*), тј. јавно позивање на прошлост које утиче на садашњицу тако што је „легитимише, мобилише, политизује, скандализује и оптужује“.³ Сlike историје су спојеви амнезије и хиперамнезије (*Besancon*), колаж празнина и пажљиво нанетих мрља. Неретко целина слике не одражава прошлост него актуелно политичко-морално становиште нације која прихвата ту слику. Када неки засебни део историје постане нарочито значајан за савремену политику, различите позиције претварају се у догме, а расправе дегенеришу у искључиве полемике, па нестаје разлика у значају између професионалаца и историчара – љубитеља. Због тога је совјетологија код хладноратовских научника била тенденциозна, део *Historikerstreit* више припада идеологији него науци, а национално-осећајна историографија на Балкану деведесетих нихилистички је израз поменутих политизованих страсти.

Суочавање са прошлошћу део је ширег процеса идејнополитичких промена које се обележавају широким и вишеслојном појмом

³ Michael Mertes, *Die Gegenwart der Vergangenheit Zur außenpolitischen Relevanz von Geschichtsbildern* (1999) (електронска верзија: <http://www.dg.ap.org/p/ip/p0009/mertes-p.html>)

превладавање прошлости (*Vergangenheitsbewältigung*). Тај неогерманизам увео је Херман Хајмпел (Heimpel) непосредно после слома фашизма. Најпре је коришћен за обележавање политичког и педагошког односа према нацизму, касније се може срести код истраживања колаборације са фашизмом у другим европским земљама,⁴ а од деведесетих означава однос према прошлости ДДР-а. Превладавање прошлости има правну (кажњавање или амнестирање), педагошко-моралну (осуда неправде, дискредитовање минулих елита, измена ставова становништва) и политичку страну (враћање поверења у судство и поредак и спречавање повратка старих елита). Код овог сложеног процеса треба уочити (1) институционалну, (2) идејну (нове вредности и нови однос према сећању) и (3) субјективну страну. Све три компоненте су под посредним или непосредним утицајем политике. Предмет овога прилога је идејна страна (у чијем је средишту промена односа према прошлости) која се не може докраја изоловати од осталих.

Након крупних промена сваки нови режим настоји да учврсти легитимност превладавањем нежељене прошлости и раздвајањем раније власти од њених присталица: кажњавање и стигматизовање одговорних, рехабилитација жртва, национално помирење, амнестија и интеграција. У ове опште интегративне задатке укључено је и измењено историјско сећање. Обзнањивање злочина потребно је да би се стекла јавна подршка за поступак против одговорних и отклонила претња од солидарности унутар полиције, војске и управе против нове власти. Сличну улогу има и амнестија која чува још неучвршћени поредак од расула, јер кажњавање може провоцирати рестауративни пуч. Превладавање прошлости имало је разноврсне облике: од ликвидације челника старих елита међународним (Нирнберг) или националним судовима, редовних кривичних процеса до општих амнестија (Уругвај или Аргентина после војних диктатура). У Чехословачкој су деведесетих донети Лустрациони закони, којима је бившим функционерима забрањено запоседање одређених служби, а у СР Немачкој после 1989. уследила је систематска чистка државних служби и посебан поступак против припадника Државне безбедности ДДР-а. Типологија социјалних и моралних димензија превладавања прошлости нужна је за разумевање конкретних токова у појединим државама. Код бивших социјалистичких режима берлински политиколог Петра Бок (Bock) разликује 1. колонизаторски образац превладавања прошлости (припајање ДДР-а), 2. националноослободилачки (Балкан, нарочито Хрватска), 3. еволутивни (остале земље). Процес је био најспорији у Словачкој и СР Југославији, у Хрватској највише прожет национализмом, најсистематичнији у СР Немачкој, понајвише антисовјетски и

⁴ Stein Ugelvik Larsen (ed.), *Modern Europe after Fascism 1943–1980s I–II*, New York 1998.

реваншистички у балтичким републикама и сл. Посебан проблем је превладавање прошлости (дуго потиснут однос према нацизму) у Швајцарској и Аустрији. Код поменутих држава епохални обрт 1989–1990. испољавао се у процесима са различитим уделом кривичне и моралне кривице. Различит је био отпор левице и различита снага антифашизма у отпору антитоталитаризму, што је процесу давало карактеристичну идеолошку боју. Није свуда био исти однос практичне и идејне стране прераде прошлости, негде су повезане, а негде је нешто зависило од политике владајућих снага, нагомиланог реваншизма, раширености искупљивачког национализма који је ублажавао грехе прошлости (у рату на Балкану нарочито), брзине ревизионистичког заокрета стваралачке интелигенције, облика отпора левичарске интелигенције и сл.

2) Облици историјске свести и њихова инструментализација

Прерада историје је у језгру идејног превладавања прошлости. Ангажована стваралачка интелигенција преко средстава масовног општења која различито контролишу политичке снаге мења историјске садржаје и намеће обрасце колективног памћења и културе сећања. Реч је о сложеном процесу историјско-идеолошког правдања нових поредака и конструкције колективног идентитета. Код политичких дебата око превладавања прошлости треба увек имати на уму конкретне мотиве, интересе и однос снага. Најпре треба разликовати **сећање**, **мит** и **прошлост**. Сећање није фотографска репродукција минулих дешавања, већ увек искривљава прошлост и снабдева је новим значењима. Сећања су динамична, а не статична, а онај који се сећа увек се мења под утицајем околине. То важи како за колективно и индивидуално сећање тако и за идентитет који се такође стално реорганизује.⁵ Колективно сећање још је изразитија конструкција. Често нема ничега заједничког са историјом у Ранкеовом значењу („оно што се стварно збило”). Колективно сећање је прича преношена генерацијама и прожета митовима. Митском мишљењу својствена је идеја судбине, нема разликовања прошлог, садашњег и будућег, све оно што је битно јесте трајна садашњост. Мит повезује оно што *ratio* раздваја. У миту се разлике потиру.⁶ Сећања и митови су материјал из којег се стварају осећања нације. Европски митови често преузимају библијску сотериолошку структуру: живот, смрт, жртва, издаја, пораз, спасење, мисија, небеско царство, судбинска

⁵ Holm Sundhaussen, *Die Last der Vergangenheit: Überlegung zu Nation und Geschichte* (1998) (електронска верзија: <http://www.avh.org.yu/sundhaussen.htm>)

⁶ Holm Sundhaussen, *Die Last der Vergangenheit: Überlegung zu Nation und Geschichte* (1998) (електронска верзија: <http://www.avh.org.yu/sundhaussen.htm>)

заједница. Прошлост није никада историја иако може бити делом историјска. Историја је интелектуални процес где важе јасна правила дефинисања, анализе, строгости доказивања, проверљивости. То је разликује од митова и слика прошлости који се не могу проверавати нити одбацивати. Митови се отимају рационалној расправи, у њих се може само веровати или не веровати. Ништа није тако инструментално коришћено као визија прошлости. Историја се приближава истини, не досеже је, али истина јој је норма. Историја није ни голи субјективизам. У поређењу с природнонаучном, историјска чињеница јесте конструкција, али је то стварност минулог људског искуства. Историјска реконструкција је облик посредовања уз помоћ кога се може нешто сазнати о прошлости. Резултати историјских истраживања не могу се репродуковати нити експериментално проверити. Премда је историјска чињеница реконструисана не јавља се *ex nihilo*, па се не може тврдити да је неутемељена у стварности. Историјска наука је примена рационалне процедуре код тражења истине. Историја није исто што и памћење премда се ови изрази често користе као синоними: памћење чине живе успомене које се обнављају, заборављају и којима се манипулише. Историја је увек хипотетична и непотпуна, али рационална реконструкција оног што више не постоји. Памћење се групише око светих места, претежно је ношено ирационалним и осећајним мотивима, па је ту сећање апсолутно. Пошто историја познаје само релативна знања, памћење је подређено историји (L. Wirth, P. Nora).

Код **организованог сећања** као облика усмеравање друштвене праксе однос према историји није увек исти. Разноврсна је функција организованог и институционализованог сећања премда је оно увек селективно и скопчано са односима моћи.⁷ Могу превладавати умне просветитељске намере (показивањем мана прошлости утицати на промену менталитета становништва, рехабилитовати жртве, а кривце морално и кривично гонити), али и различито мотивисане потребе да се раскрсти са обореним режимима. Селективно и каналисано сећање може бити важно идејно оруђе у измени политичке констелације, код дискредитовања противника или у стварању позиције за будуће сукобе. Селективност сећања зависи увек од односа снага и повратно утиче на друштвено-политичке промене. У центру су субјекти (творци јавног мњења) који се сећају (од стваралачке интелигенције до новинара), њихови мотиви, интереси и сазнајне перспективе, затим предмети сећања и прећуткивања и напоскон начин, тј. култура сећања (на који начин се

⁷ Peter Steinbach, *Neuorientierung im Transformationsprozeß durch Wertwandel: Vergangenheitsbewältigung, Verhaltensprägung, Zukunftsorientierung durch Massenmedien* (1999), (електронска верзија: <http://www2.hu-berlin.de/desint/sfb/a5.htm>)

сећање на прошлост повезује с конкретним и трајним предрасудама код осуде минулог нежељеног стања: осветничка или компромисна култура, самопоимање субјеката као жртава које траже накнаду или као суодговорних актера у минулом режиму – „сви смо кривци” – Хавел, и сл.). Код многих примера „**тешко оптерећеног сећања**”,⁸ историја се тешко пробија јер осећања везана за минула збивања не слабе. Вечно окретање прошлости (Вишијевска влада, косовски пораз, нацизам) скопчано је са правдањем разноврсних актуелних интереса. Обнова сећања може бити врло бурна и конфликтна (Балкан деведесетих пример је живог брисања разлике између мита и историје). Разумљива је потреба за памћењем као делом идентитета, али оно мора бити праћено нарочито у вишенационалним срединама разумевањем и хармонијом, али и критичношћу према колективном памћењу да се спречи његова употреба као легенде. Код сложених друштава памћење је увек плуралистичко: етно-лингвистичке, класне, професионалне или верске групе негују властито селективно памћење. У САД је лакше него у Европи било потиснути образац „лонца за топлење” обрасцем „мешане салате”, тј. бесконфликтног суживота једних поред других. Европска историја теже се ослобађа историографије тзв. историјских народа. Историја САД дуго је била и још је претежно „историја белаца”, у којој подређену улогу имају домороци црвенокошци и црни робови. Тешко се пробија плурална историја са више идентитета од локалног до универзалног. Као што географија користи ранг различитих скала ужих и ширих региона, тако и историја треба да нас учи да користимо више различитих идентитета. Конституисање историје и идентитета не треба да тече у противљењу другим идентитетима већ у сапостојању и допуни с њима.

Системским променама зачети процеси **јавног сећања** мењају традиционалну слику историје и колективно памћење. Спектар односа према прошлости је широк: обухвата критичко дистанцирање од вредности минулог стања, диференциран и вишеслојан однос према прошлости, демистификовање легенди, различиту спремност на морално-политичку осуду појединаца и установа бившег режима, њихово систематско потцењивање у прерађеној историји или прећуткивање, стигматизовање челника минулог система као јавног непријатеља, а најдубљих идејних претеча режима (нпр. класика марксизма) као утопијских и идејно фаталних, слављење и преузношење периода који је претходио нежељеном (преткомунистички систем и харизматизација жртава социјализма) у облику нових легенди и жртава и сл. Раскид са прошлосту зависи од смера, дубине и начина друштвених промена,

⁸ Laurent Wirth, „General report”, Symposium on *Facing misuses of history* Oslo (Norway), 28–30 June 1999. (електронска верзија: <http://cultr.coc.fr/hist.20/eng/Rapports/Erraportssymposiumnorvege.htm>)

обележја кризе и политичке културе. Владари се смењују или кажњавају, прогоне или само стигматизују, жртве обештећују и рехабилитују. Што је режим своје противнике више снабдевао страдалничком харизмом, то је освета саморазумљивија и жешћа. Раније жртве полажу легитимно право на разноврсне накнаде, дисиденти и разноврсни првоборци истичу властите биографије, а опортунисти и конформисти се изнова прилагођавају.

3) Историјска свест и лични и групни идентитет

Преради историје не приступа се само након прекретничких политичких преврата већ и у току владавине одређене групе. Након сваког националног државног неуспеха (изгубљени рат, економски крах) поставља се питање о одговорности, кривцима и жртвама. По правилу, уместо признавања кривице следи прећуткивање и пребацавање властите (личне, групне) одговорности и преобликовање себе у жртву. Тај процес праћен је различитим облицима искривљавања и оптерећивања свести. „**Терет прошлости**” су она парцијална историјска или псеудоисторијска посланства (поруке) које се преносе посредством митова о прошлости и која својим судбинским вечним начелима блокирају еманципацију друштва од критерија прошлости.⁹ Прихвата се само оно што се уклапа у слику друштва о самом себи. Имагинарне и моралне „истине” елиминишу истине из света реалности. „Судбинска питања” нације повезана су увек са алтернативом све или ништа, не могу се решавати компромисом нити преговорима. Заокрет у Европи 1989/1990. није само отворио нову будућност него је тражио и ново виђење прошлости. Томе су мање допринели нови доступни извори и ослобођење од идеолошког притиска. Јавној преради прошлости више су пружили љубитељи историје него професионални историчари одговарајући на потребу многих за новим идентитетом.

Осим тога, код **личног доживљаја** увођење нове слике историје може бити болно јер историја није само гола конструкција коју стручњаци у књигама и уџбеницима излажу већ и део биографије, а тиме и самопоимања појединца. Измена историје сеже у дубоке слојеве појединца. Неки појединци схватају измену слике историје као личну угроженост, тј. као довођење у питање властите биографије на којој почива идентитет, док други исту измену схватају као самопотврђивање. Борба око праве слике историје увек продире у субјективно и у тој ситуацији се стварни аргументи тешко одвајају од личних тежњи за

рационализацијом. Многи људи су након слома реалсоцијализма имали потребу да властиту животну историју превреднују у светлу искуства обрта. И послесоцијалистички режим тражили су ново историјско утемељење. Неретко су нови идентитети стварани само оживљавањем старих преткомунистичких. Упадљива је раширеност „самомитског” преобликовања властите државе и нације, или личне биографије у „жртву комунизма” и с тим повезано хероизовање отпора минулом режиму. Обично је та визија праћена неком од теорија о завери које такође продиру у историографију. Теорије о завери су удобна редукација сложености која замењује мукотрпну и диференцирану анализу сложене стварности. Оне пружају свету смисао, свему дају значај и налазе главног кривца. Теорије о завери (као екстремно селективно виђење историје) утицајније су што се људи осећају беспомоћнијим према политици.

Да ли се нова селективна виђења историје масовно прихватају зато што су изнети неоториви нови докази? Што су криза и угроженост акутнији, сложена објашњења су мање убедљива, а расте удео **личне функционалности селективног сећања**. Овде треба поменути неке личне чиниоце који олакшавају масовно прихватање селективне прошлости. (1) Психолошка истраживања наша су да наши садашњи ставови мењају и наше сећање. Брже ћемо се опсетити садржаја који одговарају нашем тренутном самопоимању, док ћемо негативне образце понашања брже заборављати. (Нпр. код бивших левичара и комуниста селективно сећање ствара тврдо уверење да су увек били антикомунисти, „унутрашњи дисиденти”, једнако као што су нацисти и њихове присталице после 1945. успешно уверавали себе да су увек били против нацизма, а да је њихова сарадња са Хитлеровим режимом била силом изнуђена). Дакле, слика наше личне и колективне прошлости није статична него је умногоме последица и функција садашњих ставова. Она је резултат нашег субјективног тумачења и сећања коју усмеравају снажна актуелна убеђења и вредности. Историја ће бити тако реконструисана да се слаже са нашим убеђењима (Zimbardo, Leippe). Зато је А. Greenwald лични когнитивни систем поредио са тоталитарном државом. Људи поседују „тоталитарно ја”, које се опире свакој промени и когнитивној преоријентацији. Углавном бирамо садржаје са којима се слажемо. Сећања често преиначујемо тако да прошле поступке и идеје доводимо у склад с тренутним убеђењима и поступцима. Што је осећајна компонента сећања изразитија, теже је одупрети се поменутој инерцији. На сличан начин се и кривица властите нације приписује њеним непријатељима.

Прошlost се не потискује само зато што угрожава позитивну слику

⁹ Holm Sundhaussen, *Die Last der Vergangenheit: Überlegungen zu Nation und Geschichte* (1998) (електронска верзија: <http://www.avh.org.yu/sundhaussen.htm>)

о нама самима. Збивања из прошлости могу нарушавати позитивну слику различитих група које су део нашег идентитета (породица, партија, етничка група). Осећај личне вредности може јачати или слабити у зависности од оцене понашања тих група, па се напад на те групе схвата као напад на властиту личност. Поводљивост и пристрасност расуђивања огледа се код још једне црте конвертитског мишљења. Обично се позитивно понашање властите групе, а негативно понашање стране групе објашњава иманентним унутрашњим особинама, док се негативно понашање властите групе и позитивно понашање стране тумачи претежно као стицај спољних околности (Theissen). Тако се код властите групе кривци за злочине траже у уској групи криминалаца (Хитлерова клика је Немачку увела у рат, а не моћне групе капитала и реваншистички дух, терористичке групе које су се отеле контроли су одговорне за етничко чишћење, а не глобална националистичка политика и сл.), чиме се ми и даље несметано можемо поистоветити са властитом групом без ремећења самопоимања. Сужавањем кривице на друге растеређујемо властиту групу и слику самог себе. (3) Непосредно окружење утиче на брзину и ослобађа конформисту савести код промене опредељења (масовно конвертитство). Нагло саображавањем измењеним доминантним вредностима приметно је нарочито код личности које су окружене монолитном околином која је већ конвертирала (без неког утицајнијег нонконформисте који би је од тог обрта заштитио). Прагматично прилагођавање измењеној визији пожељног друштва не може се докраја раздвојити од мање или више осећајне снажне самоуверености, јер се изворни прагматични мотив такође с временом успешно потискује и заборавља, па се искрено верује да је ново убеђење у ствари „старо”, дакле неутилитарно. (4) Код учвршћења нових уверења није непознато ни то да се ставови догматизују до искључивости управо у сучељавању са другачијим мишљењем. Када себе докраја убеде да су доследни, конвертити у расправи обично постају фанатични. Расправе су места осведочавања, а не „омекшавања” конформиста, без којих би неки остали мање ригидни.

Без поменутих одбрамбених механизма многи би појединци запали у депресију и нарушили самопоштовање. Искључиве одбране су брана од приговора за недоследност и обрасци пренаглашеног покајања. Јавно признање и извињење (као одбрана самопоштовања) реткост је у политици или науци. Безостатно одбацивање кривице и приговора о недоследности, са индивидуалног становишта може бити функционално. Оно чува преобраћеног појединца од самопотцењивања и депресија, пружа му самопоуздање и самопоштовање. Међутим, друштвена последица таквих реакција проблематична је, јер се прошлост пориче

или чак правда, а нарочито је заразан пример који даје нека угледна личност (Нолте је растерђивао Немце од историјске кривице у *Historikerstreit-u*, а Фире је нормализовао конвертитски обрт од левице ка десници код француске интелигенције).

Промена слике историје може бити условљена и лаганом изменом политичке културе, што је видљиво код специфичних генерацијских реакција на неке кључне догађаје (у Немачкој на фашизам, у Француској на комунистичку партију). Појам политичке генерације сугерише да неке промене могу носити само млади с новим искуством. Политичке установе се релативно брзо мењају, политичка култура лагано. Вредности се не мењају преко ноћи, често се споро прилагођавају новом систему, а нове генерације су агенси бржег прихватања. На генерацијске разлике у политичким уверењима утичу, с једне стране, последице старења (резултат су индивидуалног животног циклуса, старији су ригиднији и конзервативнији), а, с друге, и сазревање саме генерације. Нове политичке генерације настају после драматичних политичких збивања, криза, ратова, слома политичког или идеолошког система или због новог система образовања. На масовне промене политичких ставова, које собом носи и радикално измењену визију прошлости, утичу и медији. Не одређују шта примаоци обавештења мисле, него о чему размишљају. Медији су такође утицали на оцену Хитлеровог режима код Немаца после рата. Скренута је пажња на злочине, ови су постали окосница личног виђења фашизма, док су друга питања потиснута. Суд о фашизму поступно се уобличавао више на основи обелодањивања фашистичких злочина него на темељу властитог субјективног сећања, тј. личних доживљаја 1933–1945.

Процес укидања табуа и старих историјских легенди код послесоцијалистичких режима прати упадљив ток стварања нових историјских митова иако у различитим облицима и интензитету. Прошлост постаје терет када је: (а) у нерешивом конфликту са реалношћу и захтевима савремености (трајни сукоби између националних „историјских права” који су Европу водили у ратове, Балкан нарочито); (б) када мишљење, осећање и идентитет једног друштва толико заокупи прошлост да рационална и конструктивна решења више нису могућа. „Историјска права” теже насилном успостављању прошлости, а када се непријатељ позива на „историјска права”, она се осуђују као анахрона.¹⁰ Најчешћи израз оптерећења те врсте јесте начело „Моја нација је увек у праву”. „Историјско право”, „морално право”, „право народа на самоопредељење” користе се опортуно. Код ослободилачких

¹⁰ Holm Sundhaussen, *Die Last der Vergangenheit: Überlegungen zu Nation und Geschichte* (1998) (електронска верзија: <http://www.avh.org.yu/sundhaussen.htm>)

устанака или отпора окупатору позивања на прошлост, историјске жртве, митове о издаји и осећањима оптерећена „судбинска питања” могу бити погодна средства прогресивне мобилизације. Конзервативну и деструктивну улогу митови примају код шовинистичких покрета. Свака мобилизација служи се прилагодљивим стереотипима, предрасудама, раширеним колективним сећањима. Већ познати садржаји се бирају, структуришу, актуелизују и фокусирају. Сложени свет на тај начин постаје јасан и прегледан, разврстан на добро и зло. Историјски митови и из прошлости извучене поуке постају смернице будућности. Критички раскид са прошлошћу не значи заборав него напуштање прошлости као идеологије и мита. Понајмање то значи престајање са истраживањем тамних сенки националне прошлости (како траже национални конзервативци). Увид у међународно стање ревизије историје олакшава јасније сагледавање конкретнијих често тривијалних узрока овог идејног превирања. Упоредан осврт на ток ревизије у неколико европских средишта могао би да допринесе рационализацији националних расправа о историји.

4) Оцене 20. века у светлу привида радикалних промена и нултог часа

Збивања из 1989. нису изненадила само оне историчаре који су занемаривали снагу дугих подземних процеса и одвећ оштро раздвајали епохе (пре и после 1945) већ и опрезније аналитичаре. Илузија „нових победника из 1989” није мање раширена од минулих нада „поражених”. Код оба лагера су 1945. постојали императиви историје победника. После 1989. доведени су у сумњу и појмови отпор и колаборација, а Фире и Безансон, са тезом о „изнуђеном комунистичком антифашизму”, ту релативизацију довели су до апсурда.¹¹ Бројна нова истраживања покрећу питање начина на који су сећања на рат инструментализована у хладном рату како код социјалистичких тако и код капиталистичких послератних режима. Упркос идеолошким лагерским разликама, ипак су многи проблеми код обеју страна постављани на сличан начин: отпор и колаборација, изглађивање старих рачуна у име правде, недоследност политичких чистки, стварање интегративних митова ради поновног учвршћења државног и националног идентитета и измирења подељеног друштва. То нису били локални него универзални проблеми који чине важан саставни сегмент великог европског ратног и поратног потреса и траума.

¹¹ Франсоа Фире, *Прошлост једне илузије – комунизам у двадесетом веку*, Београд 1996; Alain Besancon, „Forgotten Communism”, у: *Commentary* (New York), Vol. 105, January 1998 (превод са француског).

Други проблем је хлађење и поновно јачање националних и политичких идентитета. Између 1949. и 1989. Источна Европа била је хомогенизована између осталог и визијом братске сарадње осведоченом у храбром отпору фашизму и заједничким успесима социјализма. У Западној Европи је такође текло успешно превазилажење прошлости: нестанак немачко-француског традиционалног непријатељства, слабљење екстремизма, рата и грађанског рата. Међутим, оба блока су после 1989. суочена са распадом интегративних целина: на једној страни распад СССР-а, Југославије и Чехословачке, а, с друге, изазов ауторитету националне државе у Белгији, Италији, Шпанији и В. Британији. Ерик Хобсбаум, Тони Џад и Јирген Кока слажу се да је снажне дезинтегративне подземне процесе покривала унутарлагерска интеграција и напетост између блокова 1949–1989.¹² Историчари који пишу о кратком 20. веку уочавају континуирани процес од Првог светског рата, слома великих империја и распада европског система националних држава из 19. века, све до 1989. Трајност токова показује важност уочавања крупних склопова и дугих процеса и односа према њима у мисли у друштву у чијем средишту је превредновање историје (Braudel). Слабост европске догађајне историографије и идеологизоване мисли о политици била је у претераном настојању да се раздвоје садашњост од прошлости (као да је 1945. била нулти час и као да минуло више није значајно за оно што ће се десити). Данас се види колико је та теза била погрешна и удобна, премда и функционална за обнову и интеграцију целог континента. Данас је јасније да доба пре 1945. није био *tabula rasa*. Чак и „рупа у сећању” у којој је требало да ишчезну колективна знања о злочинима из прошлости има властиту дугу историју.¹³ Локални сукоби које често подводимо под појмове „отпор” и „колаборација” одражавају и осведочавају трајније политичке, идеолошке, религијске и етничке напетости чији су извори делом у политици међуратног периода, делом у начину стварања држава после Другог светског рата, делом у мањим ратовима који су претходили Првом светском рату, а чак у случају Италије и Белгије и знатно раније, чак у непотпуним полузавршеним државним творевинама које су створене у раном 19. веку. Амерички историчар Т. Џад сматра да је европска историографија у целини била под утицајем гледања да је 1945. крупан рез и прекретница од које почиње потпуно нова епоха. Сви су настојали да подвуку црту испод прошлости. Психолошки и политички пожељна спона између новог почетка историје

¹² Eric Hobsbawm, *Доба експрема* (превод П. Марковић с енглеског, у рукопису); Tony Judt, „Europas Nachkriegsgeschichte neu denken”, у: *Transit* (Wien) 15/1998; Jurgen Kocka, „Vor dem Jahrtausendwechsel: Was nehmen wir mit in die Zukunft?”, у: *Deutschland Archiv* H. 6 (1996).

¹³ Tony Judt, „Europas Nachkriegsgeschichte neu denken”, у: *Transit* (Wien) 15/1998.

и колективне амнезије испољавала се све до осамдесетих у историографији не само СР Немачке него и других земаља у оба лагера. Мало је било синтетичких историја Истока и Запада које би разматрале узајамно условљавање и међузависност процеса на обе стране. Превладавале су узајамне махом оптужујуће историографије. На сличан начин се та илузија обнавља 1989. Шири се ново мишљење да је сва досадашња историја превазиђена и безутицајна и да је почело ново доба са властитим законима.¹⁴ Последица прилично раширене илузије о новом нултом часу било је масовно трагање за новим групним и личним идентитетом (од комуниста ка националистима, са левице на десницу). Локалне противречности су том преображају давале различиту брзину и драматичност.

Бурна збивања у последњем десетлећу 20. века за само су десет година изменила поглед на 20. век. Визија столећа није статична као ни обележавања његових година – међаша. Тако се половином 20. века (када су окончани неки крупни процеси) за почетак столећа почела означавати 1914. или 1917. (Октобар и улазак САД у светску политику), а 1945. је схватана као преломна година која је утицала на нову периодизацију столећа. Почетком 1990. ширило се мишљење да је преломна година столећа 1989. Код неких не само епохални прелом и крај столећа него и крај ере (Ларсен)¹⁵ или чак историје (Фукујама). Нове прекретнице дају 20. веку нови профил. Говори се о „кратком 20. веку”, чије се јединство препознаје у наднационалном фундаменталном сукобу вредности и идеологија, покрета и сила: на једној страни победнички либерализам, на другој тоталитаризам. Сукоб три главне идеологије века све до 1945, потом биполарност хладног рата и на крају слом реалног социјализма условили су различиту периодизацију столећа и фазу у њему код најзначајнијих савремених историчара: Нолтеа, Фиреа и Хобсбаума. Различита периодизација столећа наметала је другачије тумачење односа кључних идеологија: Нолте издваја епоху „новог тридесетогодишњег рата 1917–1945”, полазећи од дубоке међуусловљености комунизма и фашизма, Аушвица и Гулага, Хобсбаум говори о „кратком 20. веку” 1914–1989, коме је социјализам дао печат (ауторитарном модернизацијом и антифашистичким учинком), код Фиреа су исто раздобље и социјализам такође одредили столеће, али као епоху лажи, утопије, тоталитаризма и илузије.

Упркос методским разликама, Нолтеу и Фиреу је заједничко претварање антикомунизма у историјску парадигму, кључ тумачења 20. века. Да је Октобарска револуција прва фаза модерног тоталитаризма, слажу

¹⁴ Tony Judt, „Europas Nachkriegsgeschichte neu denken”, у: *Transit* (Wien) 15/1998.

¹⁵ Stein Ugelvik Larsen (ed.), *Modern Europe after Fascism 1943–1980s I–II*, New York 1998.

се конзервативци и либерали, али је образложење другачије: Нолте покушава да покаже да је Аушвиц копија Гулага, Фире окривљује егалитарну утопију за извор тоталитаризма, а Куртоа сматра да је класни геноцид био погубнији од расног. Не без разлога поменуто је обнову теорија о тоталитаризму на крају 20. века В. Виперман назвао „некрофилним антикомунизмом”.

Данас је слика столећа у светлу нових искустава из последњих десетак година нешто другачија. У Источној Европи оживљава национализам, па у средиште историјске слике продиру процеси пре 1917, који су за време хладног рата били пригушени или релативисани. С падом гвоздене завесе отварање према Истоку потискује старе географске обрасце, оживљава фасцинираност источноевропским и евроазијским простором, чега није било у хладном рату. Изнова јача историјска снага дугих процеса које одређују етничке припадности и сукоби. Са становишта тзв. источног питања европска историја се на концу 20. века јавља у новом светлу: оптерећена непревладаним континуитетом распада наднационалних царстава, Османског и Аустроугарског (један сложени проблем и процес који тече од напетости између великих сила у Кримском рату, Берлинског конгреса, преко Сарајева 1914, до грађанског рата на Косову и „хуманитарне” интервенције НАТО, у ком се преплићу национални сукоби и сукоби великих сила). Поново су у средишту пажње откривени национални идентитет с краја 18. века, националне успомене и победа националних држава.¹⁶ Али сада се то ограничава, са анахроним призвуком економске глобализације и интеркултурне динамике. Због снаге дугих историјских процеса 20. век постаје све дужи. Поново се у Европи крвљу и гвозђем стварају националне државе и наставља се процес тамо где је стао 1918. На другом крају Европе наднационалне творевине се стварају на темељима учвршћених националних држава. Кока упозорава да је „кратки 20. век” пресекао и прескочио тај континуитет. И у економији су оживљени дуги процеси чије је локално ограничавање почело у 18. и 19. веку, а које је пресекао 20. век: то су закони ширења и универзализације капитализма. Слом европског реалног социјализма као алтернативе капиталистичкој модернизацији изменио је актуелност социјалног „организованог” капитализма који обуздава и усмерава законе дивљег тржишта. То није срушило само комунистичку утопију него и циљ који је од Хилфердинга чинио језгро и социјалдемократске утопије. Обистинила су се запажања Маркса и Енгелса из Манифеста 1847. о екуменском и револуционарном развоју капитализма који немилосрдно руши традицију. Премда је

¹⁶ Jürgen Kocka, „Vor dem Jahrtausendwechsel: Was nehmen wir mit in die Zukunft?”, у: *Deutschland Archiv* Н. 6 (1996).

европски 20. век на свом крају уградио у победнички капитализам социјалне мере и победу над фашизмом као тековине Црвене армије и једнопартијског социјализма (који није *tabula rasa* како каже Фире), обнова међунационалних сукоба је Европу вратила у матицу дугих процеса. Да ли је те дубоке и дуге процесе „кратки 20. век” изменио мање него што се раније чинило, показаше исход уједињавања Европе и логика мултинационалног капитала ван ње. Зато ће тек за неколико деценија моћи поузданије да се каже је ли 20. век био краћи или дужи од свог голог временског распона.

5) Ревизионизам и нормативизам код превладавања прошлости

На утврђивање граничника историјских епоха чак и у науци утичу конкретне животне околности које збивањима дају дисконтинуирани патетично-драматични тон или смисао законитог континуитета. Одавно је познато да што је криза друштва изразитија (ратови, геноцид, глад, незапосленост), то је визија потпуно новог почетка масовно прихватљивија, а раскид са прошлошћу радикалнији. Савременом поимању новог историјског почетка намеће тон нови антикомунистички конформизам, као кључни идејнополитички сегмент измењене епохалне свести. Данас се нпр. сви нови антикомунисти слажу око тога да опису прошлости најбоље одговара трагични тон. Измена идентитета изискује као основу непопустљиво уверење да социјалистичка прошлост заслужује само згражавање. То је послекомунистичка нормалност у којој се неконформистичке вишеслојне оцене социјализма одбацују као анахроне. Требало је преживети, тврде данашњи антикомунисти, отуда недостатак отпора. На делу је радикални дисконтинуитет нормалности: минуло ћутање у социјализму ради преживљавања као нормално понашање, с једне, и данашња гласна и искључива демонизација тоталитаризма и приказивање себе као жртве, с друге стране. У етичком погледу тешко је тај дисконтинуитет и парадокс објаснити. Али са политичког становишта главни проблем је како скинути са себе одговорност за понашање, или бар за ћутање у минулом режиму.¹⁷ Зато је конвертитство најчешће непризнато пренаглашено покајање. У социолошком погледу тај је кризни менталитет важно истаћи као узрок ширења искривљеног превладавања прошлости које у почетку може бити наметано одозго, али га тек криза омасовљава. Наиме, у кризама конформисти заразно прихватају радикални раскид с прошлошћу, јер у страху од егзистенцијалне угрожености преко демонизације прошлости траже нову визију избављења.

¹⁷ Daniel Barbu, „Der postkommunistische Antikommunismus (prevod sa rumunskog)”, у: *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, Н. 1 (2000), 22.

Друштвени подстицаји прераде прошлости код земаља у транзицији били су нарочито драматични. Реалном друштвеном угроженошћу може се објашњавати заразно ширење ревизионистичког превладавања прошлости. Р. Дарендорф је уочио три димензије постојања прошлости у послесоцијализму: отуђење, утопију и догматизам.¹⁸ Отуђење се огледа у порицању ранијег комунистичког статуса, али се утопија премешта на нову визију пожељног друштва. Јача догматска вера у нову утопију – хармоничну заједницу приватних поседника. Захваћени кризом и дезоријентисани, појединци одбијају стари ауторитет, али не знају који део његовог наслеђа хоће да задрже. Однос према прошлости је противречан: анархичну склоност за укидањем старог прати истовремено тражење државне заштите, обезбеђености – дела наслеђа из социјализма. Постојање противречности између одбацавања социјалистичке прошлости и даљег тражења патерналистичке заштите од државе потврдили су резултати емпиријских истраживања у многим источноевропским земљама.¹⁹ Многи се у начелу слажу са тржишном привредом и приватизацијом, али се не мире са тим што су неки богатији. На делу су тзв. „замка илузије” и нереална очекивања. После слома реалног социјализма, многи његови противници су се уверили да слобода не значи аутоматски и срећу. Етички вакуум је истекао из слома моралне сагласности унутар ранијих слојева и социјалне обезбеђености. То је затекло многе неспремне и код суочавања са прошлошћу. Излаз је тражен у манипулисању историјом. Дезинтеграција старе власти и центара ауторитета, недостатак чвршег ауторитета, измене друштвене структуре, створили су нове ситуације у којима су се многи нашли дезоријентисани како у погледу будућности тако и у односу према прошлости.²⁰ У дословном смислу егзистенцијална пометеност, у којој је нова слобода изискивала појачани притисак одговорности, преузимања ризика и неизвесности у будућност, тражила је узроке кризе у измењеном гледању на прошлост. Стварао се менталитет склон прихватању радикално прерађене историје. Цинизам, несигурност и фатализам, фрустрације и стрес тражили су одговарајуће психичке, менталне, политичке и социјалне канале изражавања. Важна основа новог идентитета и објашњења кризе истовремено било је сваљивање терета на прошлост. Што је криза била жешћа (од незапослености до рата),

¹⁸ Цитирано према: Jiri S. Melich, *The Post-Communist Mind* (1997) (електронска верзија: <http://ecolu-info.unige.ch/archives/cerro97>)

¹⁹ Jiri S. Melich, *The Post-Communist Mind* (1997) (електронска верзија: <http://ecolu-info.unige.ch/archives/cerro97>)

²⁰ Jiri S. Melich, *The Post-Communist Mind* (1997) (електронска верзија: <http://ecolu-info.unige.ch/archives/cerro97>)

угроженима је била потребна радикалнија прерада прошлости. По правилу, рехабилитација потиснутих антихероја била је социјалнопсихолошка основа прихватања ревизионистичког тумачења оптерећене прошлости. Нова историјска слика се центрира око жртава социјализма (од фашистичких квислинга до либерала). На сличан начин као што је утврђен раст алкохолизма код послесоцијалистичких режима, не би било тешко показати социјалнопсихолошку корелацију између фрустрираности и прихватања радикалне ревизије прошлости. Нешто другачији израз кризе је пригушенија носталгија за несталом социјалном сигурношћу у облику грчевите одбране старих комунистичких идола. Прерада историје и њено прихватање не дају се разумети без те кризе. Континуитет апатије, неповерења и цинизма према политичарима и политици уопште: синдром „ми-они”, раст нетолерантности (ново отуђење, ксенофобија, раст криминала), затим слабљење државне контроле, дезинтеграција власти, етничка мржња, велике друштвене неједнакости и напетости – све то комбиновано ствара осећај угрожености од друге етничке групе. У Југославији су националне елите користиле незадовољство и охрабривале шовинизам сваљујући кривицу на спољњег непријатеља и минули режим. Радикална прерада историје је била важан манипулативни одговор на кризу.

Кризом подстакнуто масовно одрицање од ранијег опредељења (као основе личног идентитета) психолошки се тумачи тиме да је тешко у историјском сећању суочити се са самим собом. Код потискивања историје не поричу се минула немила збивања нити веродостојност догађања, већ властити ангажман, емотивне везе и наде. Тако су нпр. сценарији суочавања Немаца са прошлошћу 1945. и 1989. слични упркос различитим искуствима. Међутим, ни на Истоку 1989. нити на Западу 1945. није се збило суочавање Немаца са самим собом и афективно схваћеном властитом улогом. Институционални оквир суочавања са прошлошћу најчешће се показао као оквир правдања и избегавања унутрашњег суочавања са самим собом, као с Немцем (сваљивање кривице на систем и установе). Букурештански политиколог А. Барби исти је механизам уочио код Румуна. За источне Немце је њихов ангажман у ишчезлој ДДР постао нестваран, као и за многе бивше комунисте који су брисали прошлост. Нема ничега у прошлости на шта би се могло у измењеној ситуацији надовезати. „Збиља изгубљене стварности” чврсто је записана. Међутим, пошто заборав увек не помаже, тј. пошто се прошлост не може избрисати, треба је прерадити.²¹

²¹ Wolfgang Bialas, „Historische Erinnerungen und gesellschaftlicher Umbruch. Die DDR im Diktaturvergleich”, у: *Berliner Debatte*, 9. Jhrg. No. 6 (1998).

Када прерада прошлости захвати мисао о друштву, говори се о **ревизионизму** у науци. Његова нормативна компонента најчешће се крије или прерушава, па се заокрет у тумачењу објашњава унутар-научним разлозима. У уже научном погледу нормативизам се у суочавању са прошлошћу испољава и у избору извора, тј. њиховој подели на значајне и безначајне. Може се испољавати у голом уништавању непожељних извора по једну власт или непосредном утицају архивара који чува документе, затим издавачу штампане грађе, историчаревом избору грађе, истицањем само једне стране појаве (политичке, економске или социјалне) на рачун целине и сл. Моћ историчара који на основу избора докумената пружа једну слику историје већа је што је ужи круг стручњака који се баве истим проблемом и који могу о томе објавити бар другачији избор грађе. Даље на историчара свесно или несвесно утиче и јавно мњење, тј. тумачење које оно толерише, а које не (посредно и дух епохе). Сама јавност, нарочито ако је прожета бурним осећањима освете или страха, одбацује становишта која не толерише на тај начин што писцу ускрађује приступ јавним медијима. Те колективне границе толеранције се током времена мењају. Поред моралних граница толеранције, постоје и економска ограничења: без неопходног финансирања не може се истраживати. Расправа може бити омеђена на стручне часописе или на ширу јавност, а нормативни тон прима када оптужује, изриче моралну осуду, тражи кривца или накнаду за жртву. Ту се јасно показује да се у јавној расправи друштва захваћеног кризом ретко тражи истина. Више је реч о томе да ли је јавност спремна да прихвати понуђену верзију прошлости као основу групног идентитета.

Нормативна компонента увек је пратила уверење да историјски процеси имају континуитет и доследност и да је могуће објективно научно разумевање тих процеса (начела модерне историје од 18. века). Историографија није никада била фотографска реконструкција прошлости. Амерички историчар Џ. Ајдерс скренуо је пажњу на везу нормативизма са историцистичким, друштвено-научним и културалистичким приступом у историографији.²² Први приступ превладавао је од почетка 19. до средине 20. века (Ранке). Историчари су у писање историје уносили вредности установка и класа којима су припадали: немачки историчари правдају Бизмаркову политику, амерички историчари расну дискриминацију, а видљива су различита романтичарска правдања ратова у националним историографијама. Код тог приступа држава се схвата као кључни покретач историјских процеса и

²² Georg G. Iggers, „Historiography in the 20th century: The misuse of history”, *Symposium on Facing misuses of history* Oslo (Norway), 28–30 June 1999 (електронска верзија: <http://culture.coc.fr/hist.20/eng/Rapports/Erraportssymposiumnorvege.htm>)

то не само као оваплоћење моћи него и моралне идеје која је надмоћна над појединцима. Антипросветитељска визија поглаварске државе нормализовала је свако државно насиље и рат. Друга теза историцизма о непоновљивости и јединствености збивања и пресудној улози челних појединаца умањивала је значај интереса ширих група и приступ друштвене историје. Већ крајем 19. века, уз тај, још дуго утицајни историцистички образац, јавља се и друштвенонаучни приступ у историографији. Критикује се приповедачки неаналитички тон историчара и њихово сужавање историје на привилеговане елите, чиме се запоставља шире друштво. Почиње анализа друштвених структура и процеса (француски аналисти Pirenne, Febvre, Braudel, структуралисти Lamprecht и Плеханов). Крајем 20. века оба приступа оспоравају филозофи и културни критичари градећи нови постмодерни образац у чијем је језгру епистемолошки релативизам (историја је чиста конструкција без смисла, објективности и закона, а све „велике приче” су тоталитарне – Lyotard, Baudrillard). Ајдерс уочава да је круцијални тест постмодернистичке визије историје холокауст. Ако се држи начела да је историја само збир текстова, конструкција без везе са реалношћу – постмодерна теорија не може одговорити онима који поричу холокауст. Уколико, пак, признају постојање холокауста, морају пристати на истраживање узрока и ширег друштвеног склопа. Постмодернистички филозофи Дерида и Лиотар нису смели да негирају холокауст и да га прогласе за конструкцију победника. Напоредо са постмодерном развија се историја свакодневице (историја „одоздо”) која обнавља приповедачки тон (скуп многих малих прича лишених доминантне приче) као реакција на пренаглашена објашњења историјског развоја „одозго”, тј. политичким чиниоцима). Култура је данас обухватнија и ширира димензија него што је била раније, премда је увек повезана са моћи. У мисли о друштву јача уверење да се друштво не може појмити без културе, нити обратно. Свеprisутност културних утицаја и сила мора се уградити у ново поимање проблема и методску страну објашњења. Није реч о примату ниједне стране, већ о савладавању бројних задатака који изискују објашњење узајамних прожимања сегмената друштва, па треба разумети не толико деловање привредних чинилаца колико дубоко укореењени правни, политички и психички институционални склоп са властитим развојним ритмом и властитом утицајном снагом менталитета. Стварају се основе за историју свакодневнице и родну историју, шири се поље истраживања, а историјско сазнање постаје теже. Децентрирано писање историје у којима главну улогу имају искуства и обрасци понашања изискује сложенију међугранску методологију од традиционалне историографије или политикологије која се бави готово

искључиво установама и моћним појединцима. То чак иде до екстремне релативистичке постмодернистичке тезе да не само што је тешко разумети противречности стварности, већ се пориче да уопште има стварности (само конструкција стварности). Та врста унутар научног отпора настала је као реакција на засићеност и једностраност традиционалних објашњења која више не одговарају новим истраживачким приоритетима научног сегмента нове епохалне свести. Слична ситуација била је тридесетих година када се јавља франкфуртска критичка теорија као реакција на економизам традиционалног и совјетског марксизма. Она није проучавала само економске односе него целину друштва. А када је 1930. М. Хоркхајмер заменио К. Гирнберга, на челу франкфуртског *Института за социјална истраживања* почело се са стварањем међугранских радних група и рехабилитацијом неконформистичког независног појединца.

На сличан начин је свакодневница код једне струје савремене историје супротстављена класичној политичкој историји. У средиште је постављено све оно што припада животу малих људи: посао, доколица, навике, јело, љубав, васпитање деце, како се боре и прилагођавају. При том нема вертикалне хијерархизације економска база – идеолошка надградња нити хоризонталног сучељавања сфере политике и приватности. Свакодневни живот је спој материјалних облика производње, културне прераде и политичког понашања (Е. Thompson). То није бег од сложених структура макроисторије нити њихово обеснаживање, већ „историја одоздо”, у микросвету и која претпоставља микроскопски рад на повезивању детаља (нпр. делова преписке). Микросвет говори о макросвету, а детаљи су зависни од велике политике. Али тај детерминизам није једносмерна предодређеност детаља целином већ међуутицај особених сегмената стварности.²³

Та струја је највише раширена у В. Британији и САД, а само делом и у Француској и Немачкој (око Ј. Коске и Л. Ниетхаммера). У англоамеричким круговима постала је чак помодна реакција на континенталноевропски структурализам и историцизам. Уперена је против политичке и социјалне историје и пренаглашавања политике и економије. Социјалнокритичку ноту вуче делом и из марксизма, енглеског радикализма и других праваца који се баве обесправљенима. Историја свакодневнице не бави се племством и буржоазијом него светом радника и нижих слојева. Извире из различитих струја које су се бавиле отуђењем појединца и њиховом угроженошћу од великих бирократских

²³ Hannes Heer, Ulrich Volker, „Die 'neue Geschichtsbewegung' in der Bundesrepublik – Antiebskräfte, Selbstverständnis, Perspektiven”, in: Heer, Hannes; Ullrich Volker (Hg.), *Geschichte entdecken – Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*, Reinbek 1985, 9–36.

организација. Али код те струје упадљив је и неоиисторицизам, тј. отпор оштрим системским појмовима – Голдхаген је макротеорији о фашизму супротставио „густи опис” фашистичких злочина. Слабост детаљисања код описа конкретних ситуација је слична исцрпним описима живота јунака у историцизму. Неретко се претерује са аутономијом свакодневице, а досада свакодневне егзистенције често се поетизује (једнако као што је раније омиљена фигура Л. Ранкеа био успешни државник, тако је свакодневни Швејк херој студија нове свакодневне историје). Та неоромантика и псеудореализам пролазне су помодне појаве. Без систематских појмова и теорије историја свакодневнице је скраћена историја.²⁴ Свакодневица се мора схватити као интегрални саставни део глобално друштвених структура моћи, као што је нпр. дијалектика општег и конкретног код Сартра и Косика.

Марксизам је имао занимљив у основи инклузиван однос према поменутиим приступима, тј. могао их је уградити у властиту визију историје, а да не негира своју основну усмереност. Традиционални марксизам био је склон структурама и процесима, а од Лукача и критичке теорије левица окреће се дијалектички схваћеном емпиризму. Тако је марксизам био утицајан у Европи шездесетих и седамдесетих година двадесетог века, када је и занимање за социологију било велико, а већ осамдесетих слаби утицај марксизма, између осталог и стога што је историја поступно потискивала социологију (јер свако национално буђење тражи историјско утемељење). Ипак је утицај марксизма на историографију, запажа Џ. Ајдерс, био импозантан. Марксизам схваћен као теорија модернизације, за разлику од немарксистичких анализа (нпр. Rostow), није истраживао само процесе индустријализације и техничке рационализације, него и унутрашње социјалне, политичке и културне супротности које су усидрене у својинским односима. Осим тога, марксистичке идеје су на различите начине утицале и на многе савремене немарксистичке историчаре (нпр. на Н. Rosenberga и Н. Wehlera) код истраживања „историје одоздо”, политичке свести нижих класа, узајамне повезаности економског развоја, политике свести и упоредног проучавања закаснеле модернизације.

Код социологије и социјалне историје код које су биле утицајне марксистичке идеје никада није у средишту била прошлост схваћена као средство јачања јединства нације, историја није била образац јачања ирационалних колективних идентитета, нити је то било неговање сећања које изискује национални идентитет. Свака епохална свест везана је за

²⁴ Hannes Heer, Ulrich Volker, „Die 'neue Geschichtsbewegung' in der Bundesrepublik – Antiebskräfte, Selbstverständnis, Perspektiven”, in: Heer, Hannes; Ullrich, Volker (Hg.), *Geschichte entdecken – Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*, Reinbek 1985, 9–36.

јачање или слабљење појединих друштвенонаучних дисциплина. Конкретнијом анализом може се утврдити колики је удео код тих измена теоријског и методског ревизионизма, а колико су оне резултат померања акцента у истраживању друштвеног детерминизма у зависности од преовлађујућих динамичких сила епохе? Све до шездесетих година биле су снажне идеје политичке историје, нико није веровао у слом идејне историје, а била је запостављена анализа друштва и привреде. Данас је скоро обрнуто. Нико озбиљан не сумња да се политички системи не могу ваљано објашњавати без економске и социјалне димензије. Са слабљењем марксизма јачала је критичност према структурној историји. Голдхаген дебата 1996/1997. само је разоткрила засићеност структурном историјом и покушај нове генерације да покаже да се људско делање не може објашњавати само интересима, него и визијама света и културним традицијама, перцепцијама и тумачењима тзв. стварности, менталитетом, те животним светом. Самокритични представник структурне историје Ханс Улрих Велер примећује да, премда смо друго учили од Макса Вебера, ипак смо били фасцинирани аналитички јасно издвојеним друштвено-економским проблемима и политички владајућим интересима (Wehler 1996). Велер додаје да властиту позицију треба увек преиспитивати по узору на Вебера који је предлагао: у методским и теоријским питањима увек развијати екстремну позицију, аргументе што је могуће оштрије идеалнотипски заостравати, а наше вредносне идеје (тј. интересе који нам усмеравају снове) отворено изложити и онда на добар лутерански начин рећи „овде сам, не могу ништа друго него да вам се представим”. Оваквом отвореношћу треба различите струје структурне историје крајем века да више интегришу културну историју у властиту приступ, не заборављајући да и у модерном тржишном друштву остаје друштвена хијерархија сила поретка *sui generis*, чије се тврде структуре тешко мењају.

Слабљењем марксизма и социологије јачале су конзервативно научне струје и значај историје. Конзервативци су увек трагали за „прошлошћу која пружа сагласност” и историјом као средством јачања националног или конфесионалног идентитета, а неговања селективних сећања која је тражио конкретни идентитет примала су разноврсне облике: негирање, неутрализовање, релативисање или потискивање тамних сенки прошлости. Берлински историчар Јирген Кока упозорио је да стратегије потискивања прошлости увек имају далекосежну морално-политичку цену и да могу створити само краткорочну идејну сагласност,²⁵

²⁵ Jürgen Kocka, „Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden”, у: „Historikerstreit” – *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München 1987, 132–133.

јер гомилају напетости које се с временом морају експлозивно разрешити (нпр. бунт 1968. против потискивања фашистичке прошлости или деведесетих формирано експлозивни идејни вакуум након нестанка комунистичких партија). Код поменутих главних приступа прерада и ревизија историја је била модификована особеним теоријским и методским цртама како у сазнајном тако и идеолошком облику. У различитим фазама свога развоја поменути приступи су били повезани са друштвеноинтегративном употребом. Савремени ревизионизам немогуће је поузданије разјаснити ако се на уму немају главни обрасци приступа прошлости.

Тежишне теме нису, наравно, биле истоветне у свим земљама. Спорови око природе Француске револуције одражавају правац развоја историографије од седамдесетих у Француској, а немачки *Historikerstreit* измену односа према фашизму од осамдесетих година. У обема земљама до тада је била утицајна марксистичка историографија која је истицала улогу маса у Француској револуцији и класно-економски чинилац код објашњења фашизма. У Француској Фире мења правац, одбацује класно економски приступ и истиче улогу политичких и идеолошких чинилаца, а у СР Немачкој Нолте почиње дебату око везе болшевизма и фашизма. Премда је Нолте ближи историцизму, а Фире аналитима, оба заокрета су била изразито антимарксистичка. Последњих 20 година видљив је снажан успон социјалне и културне историје. Социјална историја је прокрчила пут културној (историјска демографија, обрасци живота малих заједница и њихов менталитет). Било је и заједничког настојања друштвених наука и културне историје да неутрализују улогу политике (код Фиреа спој политичке и културне историје).

Иако су главни приступи у историографији били повезани са вредностима, ипак у нормативизму не треба тражити њихову иманентну слабост. Историја је увек била повезана с вредностима, историчари не треба да поричу идеолошко и вредносно опредељење, већ да се суоче са искривљавањима која она носе. И овде је критика нормативизма властитог приступа ретка. Од карактера теоријског приступа прошлости зависи и његова нормативна компонента. Нормативизам је другачији код историцистичког истицања неупоредивости збивања или прецењивања улоге појединаца од оних искључивости код структуралистичког апсолутизовања значаја групног интереса или од релативистичке постмодернистичке историје свакодневице. Истраживачки приоритети уносе преко епохалне свести нормативну компоненту различите снаге и трајности а другачији су теоријски изрази и идејнополитичке инструментализације: релативизације, апсолутизације, тривијализације и догматизације неког важног историјског процеса или догађаја. Осим тога, нису сва вредносно опредељена становишта подједнако

погрешна и искључива. Постоје општеприхваћени стандарди рационалног знања и критеријуми критичке методе којима се пристрасности могу оценити. Критички историчари треба да скидају слојеве легенди које стварају сва три поменута приступа.

Тај задатак није нимало лак, јер је историја идејна форма у којој култура полаже рачун о својој прошлости (J. Huizinga). Са изменом стварности мења се и историјска свест, а измењена стварност тражи прилагођавање слике о прошлости новом фонду знања. Дескриптивна неаналитична историја без занимања за садашњост нужно је антикварна и нетеоријска. Историја постоји и активна је, али најгори доказ за тезу о живој историји је то што се људи у име историјски образложених претензија убијају. Није право питање да ли учимо из историје, него како се бавити историјом да би се из ње могло учити.²⁶ Предмет историје није само збивање, него оно што нам је од прошлих збивања доступно, тј. извори. Код коришћења историје ретко се прошле појаве директно преносе у садашњост, а чешће пажљиво растумаченом историјом преиспитујемо садашња стања. Уочавамо како се обећања владара разликују од њихових дела. На основу тога ћемо и данашње идеологије критички прихватити. Дакле, из историје не добијамо рецепте, већ постављање питања, проблематизације, уз чију помоћ појаве с којима се суочавамо посматрамо диференцираније. Еманципаторски однос према историји почива на назначивању алтернативе, а не на одговору да се десило оно што се морало збити. У дословном смислу речи то био смисао превладавања прошлости.

б) Појмовна страна превладавања прошлости

У науци однос према прошлости не одређује само теоријска усмереност (визија друштвеног детерминизма и истраживачких приоритета) него и избор средишњих појмова. Док берлински политиколог Гунар Тајсен користи појмове „**превладавање прошлости**” и „**прерада прошлости**” као синониме,²⁷ бохумски историчар Норберт Фрај избегава први појам (сматрајући да је популарност тог еуфемизма све раширенији притисак „да се у СР Немачкој коначно подвуче црта испод прошлости”) и користи синтагму **политика за прошлост** (*Vergangenheitspolitik*) која обухвата прераду, потискивање и

²⁶ Karl Brunner, *Vom Nutzen der Historie* (elektronска verzija: <http://www.univie.ac./iff.gesorg/iff-texte/band6.htm>).

²⁷ Gunnar Jeremias Theissen, *Vergangenheitsbewältigung in Südafrika: Die südafrikanische Wahrheits- und Versöhnungskommission*, Diplomarbeit, Freie Universität Berlin Fachbereich Politische Wissenschaft Oktober 1996. (електронска верзија: <http://userpage.zedat.fu-berlin.de/theissen/diplom/kap.8-htm>)

прећуткивање прошлости. Тим појмом Фрај означава главни ток унутарполитичког развоја СР Немачке у првој половини педесетих година, који је тежио укидању кажњавања и интеграцији бивших нациста и кажњеника (тзв. свеопште пардонирање), а тек узгред табуизирању националсоцијалистичких организација и идеологија.²⁸ Од тога нису имале корист жртве нацизма већ бивши нацисти, њихови сапутници и они који су били оштећени у првом таласу савезничке денацификације. Били су обухваћени „свеобухватним пардонирањем”.

Манчестерски историчар Н. Берон такође запажа да су непреводива немачка реч *Vergangenheitsbewältigung*, једнако као и енглеске кованице „overcoming of the past” или „the mastery of the past” неприкладне широке формулације које обележавају „победу или савладавање претње коју представља прошлост”. Термини су вишесмислени, јер означавају више процеса. С једне стране судску, бирократску или политичку интервенцију, а, с друге, то је процес субјективног признавања, аналогно терапеутском превладавању личних траума – све то као резултат јавних расправа о историји. Независно од семантичке амбивалентности појма који се раширио у немачком *Historikerstreit* 1986/1987. дебате око њега су професионалне историчаре увеле у политику.²⁹ Тај појам је пре свега немачки, мада је било и у другим земљама прераде прошлости и стварања новог идентитета на темељу нових вредности које је носила измењена епохална свест. Историја је примала средишњу улогу као средство ресоцијализације, као виталне компоненте демократизације. Превладавање прошлости је **post hoc** аналитичка конструкција пре него термин који описује стање. Gothar Jasper историчар из Ерлангена разликује неколико ступњева превладавања прошлости у СР Немачкој: ретрибуција, дезоријентација, аномија, административне чистке, рехабилитације жртава, преименовање градова и улица, суђење бившим лидерима и службеницима безбедности. Више је реч о усмераваној него спонтаној измени понашања као одговору на промене развоја. У различитим ситуацијама и на различитим ступњевима развоја процеси културног прилагођавања изискивали су некада сећања, а некада заборав, а од карактера друштвених сукоба је зависила политичка култура која је поменути процесима давала насилну или компромисну боју. У ужем смислу израз „превладавање прошлости” постао је збирна ознака активности с којом се послефашистички и послесоцијалистички режим суочавају са диктатурама и злочинима система који су им претходили. Код немачког суочавања са фашистичком прошлосту П.

²⁸ Norbert Frei, „Vergangenheitspolitik – Der Produktivität der Verdrängung”, у: *Рубин* 1/2000.

²⁹ Nick Baron, „History, Politics and Political Culture: Thoughts on the Role of Historiography in Contemporary Russia”, у: *Cromohs* 5 (2000).

Дудек разликује четири подручја: а) кривичноправну димензију, б) финансијске мере одштете, в) политичке и уставноправне мере и г) психолошко-педагошке облике прераде прошлости.

Наредни допунски појам „**непревладана прошлост**” такође се јавио још крајем четрдесетих година, а његов смисао и значај необично је бурно и јасно испољен 1968. у сукобу генерација. У СР Немачкој су левичарски студенти поставили питање персоналног и институционалног континуитета фашизма и поратне владајуће елите, провоцирајући морално суочавање Немаца са фашистичком прошлосту, а у Француској неколико година касније десничари су проблематизовали антифашизам француских комуниста. Критичка струја из 1968. и данас у Немачкој плодно утиче на идејнополитичке дебате и има катализаторски ефекат, али је с временом не само појам „превладавања прошлости” како запажа Фрај „изветрио”, већ је и из те критике изведена тежња за политичким променама постала мање убедљива услед природне смене генерација крајем седамдесетих година. Од ТВ серије *Holocaust* у Немачкој под крај седамдесетих прелази се у трећу фазу коју обележава термин „**одржавање прошлости**” (*Vergangenheitsbewahrung*) (A. Assmann), у чијем средишту је питање која сећања на фашизам чувати. *Historikerstreit* је био израз тих дилема, а са универзализацијом сећања на холокауст (медијским истицањем уништења Јевреја као неупоредивог злочина) наступила је фаза **скраћивања историје** „Трећег рајха”.

Поменути појмови разноврсног обима и садржаја нису се пробијали само научно-теоријским уобличавањем. Код културног прилагођавања које тече, преко измене историјске свести, треба разликовати **историјску науку, историјску културу и традицију сећања**, премда су та три нивоа расправе тесно повезана (сва три нивоа најјасније су се испољила у међународној „Goldhagendebati” 1996/1998³⁰): (1) Резултати академске историјске науке само у изузетним случајевима привлаче ваннаучну публику, јер их треба превести. Тек када се преведу јавности, може се говорити о историјској култури. (2) Професионални историчари само су део оних који учествују у расправи о прошлости. Неретко се њихов стручни ауторитет игнорише. У кризама су утицајнији љубитељи историје. Када се они умешају у историографију, ствара се посебна медијска историјска култура. (3) Сећање које се преноси традицијом претежно је усмено, преноси се породицом, кругом пријатеља и сл. Још је жива потреба за стварањем смисла посредством историјског приповедања. Питање је које приче и који извори у јавној историјској култури имају надмоћ. Историографија може обликовати мит који ствара

³⁰ Wolfgang Ippermann, *Wessen Schuld – Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse*, Berlin 1997.

идентитет, али може бити и непријатна узнемирујућа, аргументована и поуздана наука. Треба поменути још неке појмове који се одскоро јављају. Тако „**историјска политика**” истражује „спорове око историје као политичког догађаја у демократији, са посебним тежиштем на мотивима политичких актера”. А „**култура сећања**” је појам настао у суочавању Немаца са *холокаустом* и садржи следеће димензије: социјалнопсихолошку (која се пита о осећајном и егзистенцијалном значају историјских збивања), политичко-правну и политичко-културну. Поред тога, код културе сећања у средишту је и научно-документарно, естетско-експресивно и ритуално суочавање са прошлошћу: културолошко истраживање односа према прошлости преко споменика и начина прераде прошлости, облици митологизације, ритуализације и сакрализације (који, нпр. код Аушвица, сежу до религијског сећања и митске мартирологије) итд.

Критичко суочавање са прошлошћу подразумева превредновање различитих облика друштвене свести, пре свега њеног најрационалнијег сегмента – науке. Историја се научно прерађује чешће у земљама које су имале бурни и дисконтинуирани развој. При том је упадљива сличност образаца код различитих земаља. Оно што је у Француској названо „Вишијевским синдромом” (H. Rousso), тј. начином на који се сећање на маршала Петена пориче, искривљава, потискује, прихвата или злоупотребљава – може се објаснити само ако се посматра из перспективе ширег или ужег напетог склопа историјата политичких и социјалних сукоба ове земље. Међутим, више држава има свој Вишијевски синдром. То су све оне које потискују у заборав властиту службену сарадњу са нацистичким окупатором. Историја је чувар националног сећања које даје кохезију нацији (структурну историју је теже уклопити у национални шаблон историографије, јер историју поима шире и сложеније). Вишијевски синдром историје и сећања у Француској дуго је био постојан 1944–1970. Била је чврста сагласност око потискивања тамних година Вишија која је почивала на истицању покрета отпора де Голиста и комуниста, чиме је поражена Француска уведена у ред антифашистичких нација. Шпански историчари се такође разилазе код оцене насиља у грађанском рату: франкистички победници су тврдили да је насиља било само код републиканаца, компромиснији су заговарали приступ „пола-пола”, а трећа струја (коју су антикомунисти називали „романтичном”) тврдила је да је терора било неупоредиво више код националиста него код комуниста. Сличне природе су спорови у савременој Мађарској око 1956. Ту су историчари подељени у неколико табора више на политичкој него на професионалној основи, а јавном мњењу је тешко да се снађе у хаосу тумачења. Трајност том сучељавању

дају идеологије различитих партија у чијем језгру постоје различито обојене оцене историје. Код поменутих примера „тешко оптерећеног сећања” историја се с муком пробија, јер осећања везана за збивања не слабе. Прошлост (нпр. око Вишија) не бледи, јер је скопчана са историјским утемељењем актуелних партијских интереса. Обнова сећања вероватно је била најдраматичнија код националистичких историографија вишенационалне Југославије. Од културе сећања зависи какву ће улогу оно примити. Сећање не мора имати само конзервативно-реваншистичку него и просветитељску улогу. Кока говори о продуктивној снази сећања, али не у конзервативном смислу рехабилитовања традиције већ извлачења историјске поуке. Историјско сећање помогло је да се друга половина века јасно разликује од прве. Историјско сећање је терет прошлости за Немце, али може бити продуктивно. Опрез да се може поново склизнути у варварство може деловати мобилизаторски, а такво сећање може бити темељ демократског идентитета.³¹ Просвећено сећање (*aufklaerende Erinnerung*), које није исто што и историјско знање, разликује се од обичних пројекција и митова о којима се не да расправљати.

Спорови око „живе историје” несхватљиви су без уочавања њених подземних токова који су слични код историја Аустрије, Грчке, Белгије и Мађарске. Увек су питања иста: шта је било пре 1939, шта између 1939. и 1945. и како се данас та сећања оживљавају или потискују.³² Повратни утицај самих сећања (историографије, стереотипа, предрасуда) на збивања у појединим раздобљима дугог процеса био је разнолик (дебате историчара, унутардруштвене напетости, грађански рат). Објашњења узрока и последица сукоба око прошлости поузданија су ако се и ти идејни процеси проучавају на упоредном плану. Историографија мора бити кадра да уочи провинцијализам и недовољност монографског приступа и буде свесна узајамне игноранције националних историографија. Управо је та игноранција спречила стварање за будућност нужног плуралистичког поимања историје и историјске свести и гледасња да је европска прошлост недељива (међузависна) и заједничка.³³ Историја је препуна сивих зона, а не само упадљивих догађаја (Lewin), па треба разумно одредити сразмеру између важности једних и других (раздобља неупадљивог мира важна су колико и ратови).

³¹ Jürgen Kocka, „Vor dem Jahrtausendwechsel: Was nehmen wir mit in die Zukunft?“, у: *Deutschland Archiv* Н. 6 (1996).

³² Laurent Wirth, „General report”, Symposium on *Facing misuses of history*, Oslo (Norway), 28–30 June 1999. (електронска верзија: <http://culture.coc.fr/hist20/eng/Rapports/Erraportssymposiumnorvege.htm>)

³³ Laurent Wirth, „General report”, Symposium on *Facing misuses of history*, Oslo (Norway), 28–30 June 1999. (електронска верзија: <http://culture.coc.fr/hist20/eng/Rapports/Erraportssymposiumnorvege.htm>)

Код упоредног осврта на сукобе око прошлости (обрасци, трајност, култура сећања) у различитим срединама најпоучнији су они који су примили теоријски најразвијенији облик. Вероватно су у немачким расправама после 1945. поменута преиспитивања (групна и лична) изражена у најразуђенијем виду (моралном, теоријском и идејно политичком), па могу бити корисна у препознавању и тумачењу сличних процеса у другим срединама. Зато што је најразуђеније, немачко суочавање са фашизмом вишеструко је поучно. Овде би требало приказати неке сегменте немачког суочавања са властитом прошлошћу (фашистичком и социјалистичком), пре свега садржај најотворенијег спора историчара 1986/1997. у тзв. *Historikerstreit*, а затим и сличне идејне сукобе у још неколико земаља деведесетих година (Швајцарска, Аустрија, Русија, Јапан). Смена епохалне свести на крају 20. века подстакла је слична настојања за прераду (растерећење или демонизовање) прошлости у различитим срединама, али ти процеси били су различито идејнополитички драматични и теоријски поучни. Ретке су биле средине где су превладавање прошлости и сукоби сећања заострени до nelaгоде или стида због одговорности властите нације у масовним злочинима. Стваралачка интелигенција је далеко чешће наметала превладавање прошлости по реваншистичком обрасцу пркосног поноса. У Југославији је још тешко очекивати организовано идејно подстицање промишљања групног стида због непосусталости и раширености уверења да је у минулом грађанском рату управо сопствена нација била у праву. Није мала одговорност стваралачке интелигенције што је свуда у бившим југословенским републикама уместо осећаја nelaгодности и стида због подстицања грађанског рата устоличен непревладани „патриотизам“ и квазиисториографски осмишљени реваншизам као непресушни балкански конфликтни потенцијал. Мисао о друштву мора развијати културу саосећања и са жртвама других нација и културу дистанцирања од починилаца упркос породичним и националним везама. Иначе ће и наша, као и историја сећања СР Немачке, бити не само историја друштва оптерећеног страхом од стида него и историја поновљеног искључења непоштованих жртава.

Олга Зиројевић

Педесет година Оријенталног института у Сарајеву

Пре 50 година (август 1950) основан је Оријентални институт у Сарајеву, једна од најзначајнијих институција друштвених наука на балканским просторима. Сходно свом имену, задатак му је био да изучава оријенталистику, а то код нас подразумева проучавање наше културне баштине, опште и културне историје Босне и Балкана у целини у доба османске владавине. „Рад Оријенталног института“ – истиче његов данашњи директор др Бехија Златар – „може се подијелити у два периода: први, од оснивања 1950. па до избијања агресије на нашу земљу и други – од 17. маја 1992. године, када се догодила трагедија, незамислива у модерној историји Европе, када је Оријентални институт погођен навођеном ракетом и запаљен и када су изгорјели сви фондови и његова цјелокупна имовина“ (*Оријентални институт у Сарајеву 1950–2000*, 9).

А ту имовину – која је ненадокнадива и која је преживела многе ратове и похаре – чинили су: рукописна збирка са 5.263 кодекса манускрипата на арапском, турском и персијском језику (једна од најбогатијих рукописних збирки на Балкану у којој су биле заступљене све научне и теолошке дисциплине и више аутографа домаћих аутора); збирка *Manuscripta turcica* од 7.156 документа за период од 16. до 19. века (прворазредни оригинални извор за историју Босне и Херцеговине); Збирка **сицила**, односно протокола месних судова (укупно 66 за период од 17. до 19. века); **Вилајетски архив** (са око 200.000 докумената, који су се односили на последњих тридесет година османске владавине у Босни и Херцеговини); збирка **Тапија** (докумената о поседовању земљишта на подручју свих кадилука у Босни и Херцеговини у другој половини 19. века, са назначеним именом власника, врстом земљишта и површином које је оно обухватало).

Поред те оригиналне грађе, која је, у времену од 11. до 20. века, настајала широм света, Архив Оријенталног института поседовао је и фотокопије и микрофилмовану грађу из других архива и установа (Истанбул, Анкара, Загреб, Дубровник, Скопље, Беч, Париз).